

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date: 18.10.2017
Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date: 27.11.2017

Selim TEZCAN*

Mehmet Sadık Gür**

Alper Sarıbaş***

İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihat Hareketinin Başlangıcındaki Roller ¹

Öz: Bu çalışma Selçuklu tarihinin, Selçukluların Filistin ve Kudüs'teki hâkimiyet dönemlerinin ve Haçlı Seferleri ile Haçlılara karşı cihat hareketinin başlamasında oynadıkları rolün, İsrail'de bugüne kadar yayınlanmış olan İbranice ve Arapça tarih ders kitaplarında nasıl işlendiğini ele alma ve kitaplardaki Türk imgesine bu açıdan ışık tutma amacını taşımaktadır. Arapça kitapların tersine, İbranice ders kitaplarında Selçuklu tarihine Haçlı Seferleri tarihinden bağımsız olarak hemen hiç yer verilmemektedir. Haçlı Seferleri bağlamında, İbranice kitaplarda Selçukluların ele geçirdikleri Filistin ve Kudüs'te Hristiyanlara uyguladıkları baskılar ve Hristiyan hacılara çıkardıkları zorluklar ile Haçlı

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü – Ankara/Türkiye, selimtez76@gmail.com

** Öğr. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü – Ankara/Türkiye, gur.sadik@gmail.com

*** Ar. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü – Ankara/Türkiye, alper.saribas@hotmail.com

¹ Bu makaleye temel oluşturan araştırma, Selim Tezcan'ın yürütücülüğünde gerçekleştirilen “İsrail ve Türkiye'deki İlk ve Ortaöğretim Seviyesi Tarih Kitaplarında Sırasıyla Türkler ve Yahudiler ile İlgili Konuların İşleniş, 1948-2014 (214K010)” adlı TÜBİTAK projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya verdiği destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

Seferlerinin başlamasına neden oldukları ileri sürülmektedir. Arapça kitapların çoğunluğu bu açıklamayı benimsememekte ve daha çok seferlerdeki çeşitli aktörlerin maddi saiklerine vurgu yapmaktadır. İbranice kitapların Selçuklulara yönelik olumsuz bakışı, Selçukluların Suriye ve Filistin'e hâkim olmalarının Erken Ortaçağ'dan beri yolunda giden Hristiyan-Müslüman ilişkilerine ve Akdeniz ticaretine zarar verip kesintiye uğrattığı yolundaki analizlerine de yansımaktadır. Bu olumsuz durumun ancak Haçlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte düzeldiğini savunmaktadırlar. Arapça kitaplarda ise benzeri bir analize rastlanmamaktadır. İbranice ve Arapça kitaplar Zengi ve Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı mücadelelerine de yer vermekte, bazı İbranice kitaplar Zengilerin cihat hareketini diğer Müslüman beylikler üzerindeki nüfuzlarını pekiştirmek için kullandığı yolunda eleştirel bir yaklaşım benimserken Arapça kitaplarda iki lider de cihat hareketini başlatan kişiler olarak övülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Tarih Ders Kitapları, Selçuklular, Kudüs, Haçlı Seferleri

THE SELJUKS IN THE VIEW OF ISRAELI HISTORY TEXTBOOKS (1948-2014): THEIR RULE IN PALESTINE AND JERUSALEM AND THEIR ROLE IN THE LAUNCHING OF THE CRUSADES AND THE JIHAD MOVEMENT

Abstract: This study aims to investigate how the history of the Seljuks, their rule in Palestine and Jerusalem, and their role in the launching of the Crusades and the jihad movement have been covered in the Hebrew and Arabic history textbooks published until today in Israel. Differently from the books in Arabic, almost none of the Hebrew books cover Seljuk history as a topic independent of the Crusades. When they touch upon it within the Crusading context, they attribute the launching of the Crusades to the Seljuks' oppression of the Christians in the newly conquered Palestine and Jerusalem. Most Arabic books do not adopt this line of explanation, and tend to emphasize the material motives of the Crusaders. The negative view of the Seljuks evident in the Hebrew books also finds reflection in their argument that the establishment of Seljuk rule over Syria and Palestine led to a sharp rupture in the Christian-Muslim relations and in the Mediterranean trade, and that the situation improved only through the arrival of the Crusaders. This line of argument is similarly absent from the Arabic books. The books in Hebrew and Arabic also cover the struggles of Zangi and Nur al-Din Mahmud against the Crusaders. While some books in Hebrew adopt a critical line of approach, arguing that the Zangids used the jihad movement to expand their power over the other Muslim principalities, the Arabic books content themselves with praising both leaders as the originators of the movement.

Key Words: Israel, History Textbooks, Seljuks, Jerusalem, Crusades

Giriş

Birinci Haçlı Seferi sonucunda, 1099 yılında Haçlılar tarafından kurulup 1187'de Selahaddin Eyyubi'nin Hattin'deki galibiyetine kadar varlığını sürdürmüş olan Kudüs Haçlı Krallığı, hemen hemen bugünkü İsrail devletinin coğrafi alanına yayılmış olduğu için İsrail tarihçi ve arkeologları nezdinde yoğun ilgi gören bir konudur. Haçlı Seferlerine ve Devletlerine gösterilen bu yoğun ilgi, İsrail tarih ders kitaplarına da yansımaktadır. Müslüman Oğuz Türklerinden oluşan, 10. yüzyıl sonlarından başlayarak hızlı bir yayılmayla Mısır dışındaki geniş bir Orta Doğu coğrafyasında egemenliklerini tesis eden Selçuklular başta Anadolu'da Haçlı Seferlerinin hedefi oldukları, daha sonra da komutanları Zengi ile varisi Nureddin Mahmud zamanında uzun süre Haçlı Devletleriyle çarpıştıkları için kitaplar özellikle bu bağlamda kendilerinden söz etmekte ve yer yer genel tarihleri hakkında da bilgi vermektedir.

Bu çalışmada Selçukluların genel tarihinin ve özellikle de Haçlı Seferleri ile Haçlılara karşı cihat hareketinin başlamasındaki rollerinin İsrail'in kuruluşundan 2000'lere kadar yayınlanan İbranice ve Arapça tarih ders kitaplarında nasıl işlendiği ele alınacak, böylece kitaplardaki Türk imgesi hakkında yeni verilere ulaşılmış olacaktır. Söz konusu veriler, İsrail'deki ders kitaplarına yansıyan resmi tarih anlatısının ve bu anlatının algılarına yön verdiği kamuoyunun genel olarak Türklere ve modern Türkiye'ye yaklaşımı hakkında da ipuçları sunacaktır.

Dünyada ders kitabı araştırmaları II. Dünya Savaşı'nı takiben başlamış, ders kitaplarının aynı toplumun değişik kesimleri veya farklı ülkelerdeki toplumlar arasında husumet doğmasına yol açabileceği göz önüne alınarak bu açılardan incelenip düzeltilmeleri işi kurumsal bir temele oturtulmuştur. Ders kitabı tetkikleri UNESCO'nun kuruluşundan beri üstlendiği ana görevlerden biridir; ayrıca Avrupa Konseyi de ders kitabı yazarları ile araştırmacılarına yönelik kılavuzlar hazırlamaktadır. Almanya'daki Georg Eckert Enstitüsü'nde de Avrupa çapında ders kitaplarının önyargılardan arındırılmasına yönelik çalışmalar yürütülmekte ve yayınlar

yapılmaktadır.² Böylece gelecekteki çatışmaların önüne geçilmesine katkıda bulunulması umulmaktadır.

Ülkemizde de özellikle son yıllarda ders kitaplarının içeriğinin incelenmesine yönelik çok sayıda çalışma yürütülmüş, çeşitli ülkelerin tarih ders kitaplarında Türkiye tarihinin nasıl işlendiği de bu arada pek çok araştırmanın konusu olmuştur.³ Ancak

² John Slater, *Teaching History in the New Europe* (London and New York: Council of Europe, 1995);

Robert Stradling, *Teaching 20th Century European History* (Strasbourg: Council of Europe, 2001); Falk Pingel, *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks* (Strasbourg: Council of Europe, 2000); Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 2nd Edition (Paris and Braunschweig: UNESCO and Georg Eckert Institute), 2010.

³ Âlim Davarcı, "Alman İlk ve Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Metodoloji ve Türk İmajı Üzerine Bir Araştırma," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006); Suat Kınıklıoğlu, "Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks," *International Textbook Research* 29 (2007): 259-271; Venera Gatina, "Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009); Mehmet Ali Kapar, "Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi," *USAD* 5 (2016): 239-252; Evren Balta, Süheyla Demir, "Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı," *Bilgi* 76(2016): 1-31; Ahmet Şimşek, Nigar Maharramova Cengiz, "Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi," *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (215): 225-258; Nigar Maharramova Cengiz, "Sovyet Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2016); Mehmet Alpargu, "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler," *Atatürk Dergisi* 5 (2007): 1-13; Mahmut Ulubaş, "Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi ile İlgili Konuların Ele Alınışı Üzerine Bir İnceleme," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009); Mehmet Batan, "İran İslâm Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011); Hülya Çelik ve M. Bilal Çelik, "Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi" *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (2015): 202-224; Celâl Erdönmez, "Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs'a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 65-90; Nuri Köstüklü, "Kıbrıs Rum Kesimi Tarih Ders Kitaplarında 'Türk' Ve 'Türkiye' İmajı," *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (17- 19 Mayıs 2013), Saraybosna, Bosna Hersek; Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi," *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-45; Yıldız

İsrail ders kitaplarını bu açıdan inceleyen sadece bir çalışma yayınlanmıştır.⁴ İsrail’de de Türkiye tarihinin nasıl işlendiğine yönelik müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Yalnız İsrail tarih

Deveci Bozkuş, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları,” *Tesam Akademi Dergisi* 2 (2015): 89-105; Yıldız Deveci Bozkuş, *Ermeni Ders Kitaplarında “Türkler”*, Ankara: TEPAV, 2016; Betül Ayanoğlu, *Türk-Yunan Tarih Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011); Yasemin Koçoğlu, *Barışın Aracı Olarak Tarih Ders Kitapları: Türk-Yunan Tarih Ders Kitapları Örneklemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014); Nurses Yıldız, *1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008); İsa Tak, Nurses Yıldız, “1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı,” *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 2 (2014): 67-100; Mümin İsoy, “Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler,” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3(2014): 37-51; Fatih Fuat Tuncer, “Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2012); Şener Biljali, “Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007); Selçuk Ural, “Makedonya’da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı,” *Tarih Okulu Dergisi* 7 (2014): 797-826; Ahmet Alibašić, “Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina,” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 103-137; Jahja Muhasilović, “Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015); Mirna Žunić, “Hırvatistan’da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008); Ozan Erözden, “Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı,” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 50 (2014): 39-54; Gabriel Pirický, “The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia,” *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013): 108-129; Yenal Göksun, “Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011); Mehmet Yiğit, “Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği),” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009); Zehra Betül Gökdemir, “Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010).

⁴ Selim Tezcan, Alper Sarıbaş, Mehmet Sadık Gür, “İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Tanzimat’a Kadar Osmanlı-Yahudi İlişkileri,” *TYB Akademi* 7, 21 (2017): 77-103.

ders kitaplarında Türkiye tarihinin işlenişine kısaca değinen iki eser vardır. Elie Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000* adlı kitabının 3. Bölümünde konuya üç sayfalık, “The Ottoman Empire and the Image of the Turks” başlıklı bir kısım ayırmış, ders kitaplarında Osmanlı tarihinin nasıl ele alındığı üzerinde durmuştur.⁵ Eyal Naveh de “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel” [İsrail’deki okul müfredatı ve tarih ders kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam dünyası imgesi] başlıklı makalesinde geç dönem Osmanlı tarihinin nasıl işlendiğine değinmiştir.⁶ Ancak iki yazar da İbranice kitaplarda Selçuklu döneminin nasıl işlendiğinden söz etmemiş, İsrail’de Arap öğrencilere yönelik devlet okullarında kullanılan kitaplar üzerinde de durmamışlardır. Bu çalışma, literatürdeki söz konusu boşluğu giderme amacını taşımaktadır.

İsrail devlet okullarında okutulan İbranice ve Arapça tarih ders kitapları 1992’ye kadar İsrail Milli Eğitim Bakanlığı’nın inisiyatifile hazırlanırken o tarihten bu yana özel yayınevleri tarafından hazırlanıp resmi onay sürecinden geçmek üzere İsrail Milli Eğitim Bakanlığı’na sunulmaktadır. Liseye kadar okutulan kitaplarda tarih mevzuları Eskiçağdan itibaren kronolojik sırayla ele alınmakta, lise seviyesinde ise seçmeli tarih derslerinde Siyonizm ve milliyetçilik gibi temalar daha derinlemesine işlenmektedir.

Mevcut araştırma çerçevesinde Georg Eckert Enstitüsü ve İsrail Milli Kütüphanesi’nde 1948-2014 yılları arasında İsrail devlet okullarında okutulmak üzere yayınlanmış tüm İbranice ve Arapça tarih ders kitapları tarandı. 1948 yılından sonra yayınlanmış tarih ders kitapları arasında 49 İbranice ve 12 Arapça kitabın Türkler ile

⁵ Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*, ss. 77-80.

⁶ Eyal Naveh, “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel” [İsrail’deki Okul Müfredatı ve Tarih Ders Kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam Dünyası İmgesi], *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, Luigi Cajani (edit.), Fundación ATMAN, 2008, Madrid, ss. 197-198.

alakalı konuları da ele aldığı görüldü. Bunlar arasından 1951 ile 2013 arasında yayınlanmış toplam 11 İbranice ve 1974 ile 2010 arasında yayınlanmış toplam 5 Arapça kitapta Selçuklulara ve Haçlılarla ilişkilerine de değiniliyordu. Yıllara göre dağılımları itibariyle; İbranice kitaplardan ikisi 50'lerde, ikisi 70'lerde, biri 80'lerde, üçü 90'larda ve üçü de 2000'li yıllarda yayınlanmıştı. Bunlardan ikisi ilkokul, beşi ortaokul, dördü de lise seviyesindeki okullar için hazırlanmıştı. Arapça kitaplardan ise ikisi 70'lerde, üçü de 2000'lerde yayınlanmıştı. Bunlardan dördü ortaokul, biri de lise için hazırlanmıştı. İncelenen İbranice kitaplarda ana metin toplam 3480 sayfa tutmaktaydı; bunlardan 31'inde (%0,9) Selçuklu konusuna değinilmekteydi. Arapça kitaplarda ise ana metin toplam 1348 sayfa tutuyordu; bunlardan 23'ü (%1,7) Selçuklularla ilgili mevzulara ayrılmıştı.

Araştırma çerçevesinde ders kitaplarının Selçuklulara ve onların Haçlılarla ilişkilerine nasıl bir yaklaşım sergiledikleri, açık ve örtük ne tür mesajlar verdikleri, zaman içinde tutumlarında bir değişiklik görülüp görülmediği ve hata, eksik bilgilendirme veya çarpıtmalar içerip içermedikleri incelendi. Doküman incelemesi metoduna uygun olarak seçilen kitaplar tarandı, ilgili kısımlar saptanıp çevrilerek veya özetlenerek veriler temin edildi. Selçuklu tarihinin genel olarak kitaplarda nasıl işlendiğini ele alan giriş kısmı için betimlemeye, Selçukluların Kudüs-Filistin hâkimiyetlerinin ve Haçlılarla ilişkilerinin nasıl işlendiğini inceleyen kısımlar içinse içerik analizine başvuruldu. Her kitaptaki ham veriler derlendikten ve tüm kitapların verileri bir araya getirildikten sonra araştırmacılar birlikte bunları inceleyerek tümevarımsal yöntemle kullanılacak kodları tespit ettiler. Ardından her araştırmacı tarafından bu kodlar kullanılarak verilerin kendi payına düşen kısmı etiketlendi ve daha sonra kodlanan veriler karşılıklı olarak karşılaştırıldı. Ardından bağlam açısından ilişkili kodlar bir araya getirilerek temalaştırıldı. Makalenin geri kalanında bu analizlerin sonuçları aktarılacaktır.

1. Selçuklu Tarihi

İbranice kitapların hemen hepsi Selçuklu tarihinden bağımsız bir konu olarak değil, sadece Haçlı Seferleri bağlamında söz etmektedir; göreceğimiz gibi bunun sadece tek bir istisnası vardır. Arapça kitaplarda ise Selçuklular üzerinde müstakil bir konu olarak daha fazla durulduğu gözlenmektedir.

1.1 İbranice Kitaplar

İbranice kitaplar arasında Selçuklu tarihini Haçlı Seferlerinden bağımsız bir konu olarak işleyen tek kitap, 2000 tarihli *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'dir [Bulmaca Çözer: Ortaçağda Yahudilik ile İslam Arasında Kültürlerin Buluşması]. Kitap 10. yüzyılın sonlarından itibaren Selçukluların tarih sahnesinde boy göstermesi, gelecek yüzyıllarda büyük ve belirleyici bir önem kazanacak iki olgudan biri olarak, "Yeni etnik unsurların güçlerinin yükselişi: Doğuda (Orta Asya ve İran) Türkler ve batıda (Kuzey Afrika ve İspanya) Berberiler" başlığı ile takdim edilmektedir. "Bu etnik güçlerin yükselişini, gelecekte, 11. yüzyılın ikinci yarısında ve 12. yüzyıl boyunca İslam dünyasını sarsacak yeni güçlerin gelişini muştulayan işaretler olarak görmek gerekir" saptamasından sonra "Türk Unsurların Güçlerinin Yükselişi: Selçuklu Devleti (11.-12. Yüzyıllar)" başlığı ile Selçuklu Türkleri ele alınmaktadır. Bizans Devletinin gerilemesinin, İslam âleminin doğu kısmında bıraktığı boşluk ile sahneye yeni bir etnik güç olarak Türk unsurlarının girmesini ve Arap ve Fars unsurlarının hilafına yükselmesini mümkün kıldığı, bunun da İslam âleminin tarihindeki en büyük değişikliklerden birini teşkil ettiği söylenmektedir. Türkmenlerin Büveyhi yönetiminin son kalıntılarını da süpürerek 1055'te Bağdat'a girmesi ve önderleri olan Selçuklu hanedanının Abbasi halifesiyle anlaşmaya vararak fertlerinden biri için ondan "Sultan, Maşrik ve Mağrip'in Hükümdarı" unvanını almasının büyük bir değişimi simgelediği saptaması yapılmaktadır: "Artık Türk Selçuklu sultanları tarafından idare edilecek Sünni Doğu'nun yeniden canlanması." Burada Selçukluların Sünniliğine

vurgu yapıldığı göze çarpmaktadır. Nitekim İslam dünyasının doğu kısmına hâkim olmanın “Türkmen çobanlarının ve liderlerinin” fetih iştihasını doyurmadığı ve onların seferlerine Fatımi devleti ve Bizans’a karşı devam ettikleri anlatılırken Mısır’ı alıp Şii Fatımi devletine son verme hayallerini gerçekleştiremedikleri, ancak 1070’lerde bu devletten Suriye ve Filistin’i aldıkları kaydedilmektedir. Bizans cephesinde ise Selçukluların kısmen başına buyruk hareket eden Türkmen boylarının faaliyetleri sonucu, spontane bir şekilde Anadolu’nun büyük bir kısmını ele geçirdiği, bunun da dünya haritasında büyük bir değişikliğe yol açtığı, yüzyıllardır Hristiyan Bizans dünyasının merkezi bir parçasını teşkil etmiş olan Anadolu’nun tedricen Türk ve Müslüman bir ülkeye ve daha sonra da İslam dünyasının ana merkezine dönüştüğü belirtilmektedir.⁷

Bu noktadan sonra Selçuklu İmparatorluğu’nun gerileme devrine geçilmekte ve ilk Selçuklu hükümdarlarının ölümünden sonra onların tartışma götürmez prestijinden yoksun aile üyeleri arasında miras kavgasının başladığı, neticede 12. yüzyılda Selçuklu İmparatorluğu’nun dağılarak yerini Anadolu Selçuklu Devleti ve Orta Asya’daki Harezm Devleti başta olmak üzere daha küçük devlet yapılanmalarına bıraktığı anlatılmaktadır. Selçukluların gücünün gerilemesinin Abbasi hanedanının da yeniden güç kazanmasına olanak tanıdığı, hanedanın özellikle geç 12. ve erken 13. yüzyılda Irak’ın orta kesimleri üzerinde egemenliğini tekrar tesis ederek Sünni İslam dünyasında liderlik pozisyonunu sağlamlaştırdığı belirtilmektedir.⁸

1.2 Arapça Kitaplar

İki Arapça kitapta, Selçuklu tarihi üzerinde müstakil bir konu olarak durulduğu görülmektedir. 1974 tarihli *et-Târîh li’s-Sufûfi’s-Sâbi’a*’da [7. Sınıflar İçin Tarih] Türklerin Orta Asya’da yaşayan,

⁷ Miryam Prentel, *Me’ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim* (Kudüs: Hebrew University of Jerusalem, 2000), 34-35.

⁸ Prentel, *Me’ayel Taşevats*, 35.

bulundukları yerin sert ve soğuk doğası gereği kuvvetli bünyeye sahip bir kavim olduğu ve gençlerinin köle veya esir olarak getirilerek muhafız yapıldığı, Bağdat'ta Halife el-Mu'tasım'ın onlardan bir birlik de kurduğu not edilmektedir. Abbasi İmparatorluğu'nun çözülme devrinde Orta Asya'daki Türk boylarının da İslamiyet'e girerek İmparatorluk topraklarına yerleştiği belirtilmektedir. Selçukluların buradaki boyların en güçlüsü oldukları için diğer boyları etraflarında toplayarak 11. yüzyılın ilk yarısında Abbasi İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde hâkimiyeti ele aldıkları, 1055'te Bağdat'a giren ve Halifenin kızıyla evlenerek Sultan unvanını alan Tuğrul Bey ve halefleri zamanında Selçuklu İmparatorluğu'nun İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye'yi kapsar hale geldiği nakledilmektedir. Selçukluların Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılara karşı ezici bir zafer kazanarak Bizans imparatorunu esir etmelerinden sonra Anadolu'nun kapılarının açıldığı ve Türk boylarının gaziler önderliğinde Anadolu'ya gelmeye başladığı belirtilmekte, gazi sözcüğü "hayatını din düşmanlarıyla savaşmaya adanmış kimse" olarak açıklanmaktadır. Daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan bağımsız bir devlet olan Konya merkezli Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulduğu, Bizanslılar Anadolu'nun batısını bir süre daha ellerinde tutmayı başarsalar da 13. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'dan yeni bir Türkmen göçü gerçekleşince Anadolu Selçuklularının onları Bizans sınırlarına yerleştirdiği ve akabinde Bizans devletinin yüzyıl sonuna dek Anadolu'daki neredeyse tüm topraklarını kaybettiği anlatılmaktadır.⁹

2004 tarihli *Durûs fi't-Târih li's-Saffi's-Sâbi'* [7. Sınıf İçin Tarih Dersleri] kitabında ise Selçuklu tarihinin anlatımı Ortaçağ Arap kaynaklarından yapılan yoğun alıntılara dayandırılmakta, Selçukluların aslının Oğuz Türklerinin liderlerinden Dukak'a dayandığı, oğlu Selçuk ve torunlarının kendilerine tabi boylarla birlikte Buhara yakınlarında yerleştikleri nakledilmektedir. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'in buradan hareketle Horasan, İran, Azerbaycan, Suriye ve Irak'ı topraklarına kattığı ve 1055'te de halifenin

⁹ Butros Abu Manah, *et-Târih li's-Sufûfi's-Sâbi'a* (en-Nasıra: Darü'n-Nahda, 1974), 162.

Büveyhilere karşı yardım çağrısından istifade ederek Bağdat'ı aldığı, halifenin kızıyla evlenerek onun verdiği "Sultan" unvanıyla adına hutbe okuttuğu ve devleti eski canlılığına kavuşturduğu anlatılmaktadır. Bu zaferden sonra Bağdat'taki Selçukluların yönlendirmesiyle Türk boylarının Anadolu'ya göç ettiği, Kutalmış oğlu Süleyman'ın Anadolu'ya yayılmış bu boylar ile Orta Asya'dan yeni gelenleri kendine bağladığı, onun torunu Mes'ud zamanında Konya'nın alınarak başkent yapılmasıyla güçlü bir Rum Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olduğu kaydedilmektedir. Bu pasajda Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Konya'nın alınması ve (İznik'in Haçlılara kaybından sonra) başkent olması hususlarında yapılan ciddi kronolojik hatalar göze çarpmaktadır. Bizans'la yapılan şiddetli çarpışmaların kesin sonuçlar vermediği ve sonuçta gücü azalan Anadolu Selçuklularının ülkesinin muhtelif beyliklere bölündüğü belirtilmektedir.¹⁰

2. Haçlı Seferlerinin Nedeni Olarak Selçukluların Filistin ve Kudüs Hâkimiyeti

Önceki bölümde gördüğümüz istisna dışında İbranice kitapların hemen hepsi Selçukluları sadece Haçlı Seferleri bağlamında; Anadolu'yu fethederek Bizans İmparatorluğu'na tehdit oluşturmak ve daha önemlisi ele geçirdikleri Filistin'de Hristiyan hacılara eziyet etmek, kutsal mekânlara saldırmak gibi eylemlerle Haçlı Seferine neden olan bir unsur olarak ele almaktadır. Arapça kitaplardan ise yalnızca biri Selçukluların Filistin ve Kudüs'teki politikalarından seferlerin bir nedeni olarak söz etmekte, diğerleri ise Haçlıların maddi motivasyonlarına ve Selçukluların Anadolu'yu fethi ve sonrasındaki siyasi bölünmelerine işaret etmektedir.

¹⁰ Said Barguti, Yusuf Zu'bi. *Durûs fi't-Târih li's-Saffi's-Sâbi'* (Kudüs: Vizaretü'l-Ma'arif ve's-Sakafe, 2004), 254-256. Buna koşut, daha kısa bir anlatı da Osmanlı tarihine giriş mahiyetinde yine Barguti'nin aynı yıl yayınlanmış, 8. Sınıflar için tarih kitabında bulunmaktadır. Bkz. Said Barguti, *et-Târih li's-Saffi's-Sâmin*, Bölüm 2 (Kudüs: Matba'atü's-Şarki'l-'Arabiyye, 2004), 10-12.

2.1 İbranice Kitaplar

İbranice kitaplar arasında Haçlı Seferlerinin nedenlerini sayarken yalnızca Türklerin Bizans'a karşı teşkil ettikleri tehdide odaklanana yoktur; hemen hepsi Haçlı Seferleri'nin Albert von Aachen gibi kaynaklarının anlatısıyla uyum içinde, ancak modern literatürde artık kabul görmeyen bir şekilde, kutsal topraklarda Selçukluların düzenlediği saldırılara ve Hristiyan hacılara çıkarttıkları güçlüklerle değinmektedir.¹¹ 1951 basımı *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* [Ortaçağ ve Yakınçağ] kitabı "1071 senesinde Türkistan steplerinden bir boy olan Selçuklular güçlü bir Bizans ordusunu Ermenistan'daki Malazgirt yakınında yendiler ve Eretz İsrail [Filistin]¹² dâhil tüm Ön Asya'ya hâkim oldukları gibi bizzat Bizans İmparatorluğu'nun varlığını da tehdit eder hale geldiler. Bu olay, Batı'da Haçlı Seferleri planını doğurdu" demektedir,¹³ ancak daha sonra "Kudüs sonunda 1078'de, yani Gregorius'un çağrısından yalnız dört sene sonra Selçuklular tarafından fethedilmişti ve Urbanus'un zamanında Avrupa'ya Selçukluların hacılara karşı zalimane hareketlerinin haberleri gelmekteydi; bu da genel halet-i ruhiyeyi, amacı salt Bizans'a yardım etmekten ziyade Kutsal Mezarı kâfirlerin elinden kurtarmak olan askeri bir sefere hazırladı"¹⁴ sözleriyle devam etmektedir. 1959 tarihli *Divrey ha-Yamim* [Kronikler] kitabında da "Türklerle mücadele eden Bizans İmparatoru yardım çağrısında bulununca Haçlı Seferleri meydana geldi" denmekte, ancak ondan önce "Eskiden hacılar Müslümanlar tarafından rahatsız edilmeden Kutsal Topraklara gidip gelebildikleri halde Türkler burasını alınca rahatsız edilmeye başlandılar ve yollarına engeller konur oldu. Bu da papalık ve soyluların dini

¹¹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, ed. ve çev. Susan B. Edgington (Oxford: Oxford University Press, 2007), 2-9. Haçlı Seferlerinin nedenleri konusunda literatürdeki tartışmalar için bkz. Norman Housley, *Contesting the Crusades* (Oxford: Blackwell 2006), 24-47.

¹² Aşağıda da göreceğimiz gibi tüm İbranice kitaplarda Filistin'den "Eretz İsrail" olarak söz edilmektedir.

¹³ Jacob Toury, *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* (Kudüs: Kariyat Sefer, 1951), 25.

¹⁴ Toury, *Yemey ha-Beynayim*, 26.

duygularını kıskırttı, kutsal mezarın kâfirlerin egemenliğinde kalmasına katlanamaz oldular” saptamasında bulunmaktadır.¹⁵

İzleyen yıllardaki kitaplarda da önceden Müslümanlar Hristiyan hacıları rahatsız etmediği halde Türkler gelince bu durumun değiştiği, Selçukluların hacılara hoşgörüyle yaklaşmadığı, onlara zorluk çıkarttıkları, dini bağnazlıkla kiliselere ve kutsal mekânlara saldırıp zarar verdikleri anlatılmaktadır.¹⁶ 1991 tarihli *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile] kitabında, “Bu zamanda Eretz İsrail’de bağnaz Müslümanlar olan ve hacıları taciz edip kutsal mekânlarına zarar veren Selçuklular hüküm sürmekteydi” denmektedir.¹⁷ 2011 basımı *Masa’ el ha-’Avar: ‘Olamot Nifgaşim, Me’ot 5-16* [Geçmişe Yolculuk: Dünyalar Karşılaşıyor, 5.-16. Yüzyıllar] adlı kitapta Türklerin Anadolu’yu fethetmesi tehdidi baş gösterince Bizans İmparatorunun Papa Urbanus’tan yardım istediği anlatılmaktadır. Bununla birlikte Türklerin 1073’te Kudüs’ü de fethetmiş oldukları not edilmekte ve papanın imparatorun isteği doğrultusunda Hristiyanları İstanbul’u korumak için seferber ederken aynı zamanda Kudüs’teki Kutsal Kabri kurtarmalarını da istediği belirtilmektedir.¹⁸ Aynı kitapta daha önceki bir pasajda ise papanın Clermont’taki konuşmasından bir pasaj alıntılanarak parantez içinde küçük puntolu harfler ile yazarların açıklaması verilmektedir: “Yabancı ve melun bir ırk İran’dan çıkarak bu Hristiyan memleketlerine daldı ve onları soyguna, ateşe ve kılıca teslim etti. Hristiyanlar arasından bazılarını

¹⁵ Mikhal Ziv, Haim Hillel Ben-Sason, Jacob M. Landau, *Divrey ha-Yamim*, Cilt 2 (Haifa: Yuval, 1959), 135-136.

¹⁶ Victor Tcherikover, *Historya Klalit*, Cilt 4 (Tel Aviv: Tcherikover, 1970), 101; Jacob Kas, Mosche Herskho, *Yisrael veba-’Amim*, Bölüm 2 (Tel-Aviv: Tel Aviv Dvir, 1974), 123; Shelomoh Shavit, Tsipi Eldar, *Toldot Yisrael veba-’Amim*, Bölüm 2 (Kudüs: Maalot, 1987), 314; Akiva Doron, Eva Frenkel, *Mi-Dor le-Dor*, Bölüm 3 (Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1998), 8; Ketsi’ah Tabibiyan, Shoshi Miran, *Masa’ el ha-’Avar: Mi-Yemey ha-Beynayim ve-’ad ha-’Et ha-Hadaşa* (Ramat Aviv: Matlach, 1997), 139-140; Ketsi’ah Tabibiyan, Arad Sharon, *Masa’ el ha-’Avar: ‘Olamot Nifgaşim, Me’ot 5-16* (Ramat Aviv: Matlach, 2011), 144.

¹⁷ Akiva Doron, Eva Frenkel, *Mi-Dor le-Dor*, Bölüm 2 (Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1991), 349.

¹⁸ Tabibiyan ve Arad, *Masa’ el ha-’Avar*, 159.

tutsak alıp götürdüler, bazılarını ölüme mahkûm ettiler, diğer bazılarını ise oklarına hedefi yaptılar' (yani Selçuklu Türkleri fethettikleri ülkelerde malları yağmalayıp yakıyor ve insanları öldürüyorlardı)."¹⁹ Bunun gibi 2013 tarihli *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* [İşte Tarih: Ortaçağda Yahudiler] adlı kitapta da hem Türklerin Anadolu'yu fethedip İstanbul'u tehdit eder duruma geldiğine hem de Kudüs'ü ele geçirdiğine ve "Hristiyanların iddiasına göre kutsal bölgeleri ziyaret etmek isteyen Hristiyan hacılara sorun çıkarttığı"na değinilmektedir.²⁰ Burada "Hristiyanların iddiasına göre" notuyla Selçukluların hacılara zorluk çıkarttığı savına mesafe konduğu göze çarpmaktadır; kitap bu bakımdan ender bir istisna oluşturmaktadır. Konuya değinen tüm kitaplar arasında bu iddiaya yer vermeyen tek kitap ise yukarıda Selçuklu tarihine geniş yer verdiğini gördüğümüz 2000 basımı *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'dir. Kitapta "Avrupa Haçlı Hareketinin tarihi ile Selçuklu Devletinin tarihi arasında doğrudan bir bağ vardır. Haçlı Hareketi, Bizans İmparatorunun çaresizlik içinde Katolik Avrupa'ya dönerek Türkmen boylarının Bizans'a akınlarını püskürtmekte yardımını istemesi sonucunda doğdu" denmektedir.²¹

2.2 Arapça Kitaplar

İbranice kitaplarda yaygın olduğunu gördüğümüz; Selçukluların ele geçirdikleri Kutsal Topraklarda Hristiyan hacılara engeller çıkartarak ve eziyet ederek Haçlı Seferlerine yol açtığı tezi, eski tarihli Arapça kitaplardan 1974 basımı *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise*'de [6. Sınıflar İçin Tarih] de yer almaktadır. Önceleri Hristiyan hacılar yolları üstünde gayet iyi bir muamele ile karşılaşırken Abbasilerin zayıflaması ve Selçukluların kontrolü ele geçirmesinden sonra hac ziyaretlerinin zorlaştığı ve Selçukluların hacılardan vergi almaya başladığı, 1092'de Kudüs'e hacı olarak giden Keşiş Pierre'in

¹⁹ Tabibiyan ve Arad, *Masa' el ha-'Avar*, 145.

²⁰ Iloni Orli, *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* (Ramat Aviv: Matach, 2013), 16.

²¹ Prentel, *Me'ayel Taşevats*, 35-36.

dönüşte hacılara yapılan baskı ve zulümlerden bahsederek Papa II. Urban'ı Haçlı Seferi çağrısına teşvik ettiği anlatılmaktadır. Bundan başka Selçukluların Bizans'ı tehdit eder duruma gelmesinden dolayı da imparatorun doğulu Hristiyanların maruz kaldığı bu tehlikeye karşı papadan yardım talebinde bulunduğu, onun da bunu otoritesini pekiştirmek için bir fırsat olarak değerlendirdiği kaydedilmektedir. Sonuç olarak II. Urban'ın 1095'teki Clermont Konsili'nde doğulu Hristiyanlara ve hacılara yapılan zulümler hakkında ateşli bir vaaz vererek Haçlı Seferi çağrısında bulunduğu, çağrı "imanlı ve Hristiyan dinine tutkuyla bağlı kalplerde" yankı bulunca seferlerin başladığı aktarılmaktadır.²² Kitaptaki anlatı, bir bütün olarak İbranice kitaplarda egemen olan versiyonla uyum içindedir.

2004 basımı *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi*'de ise oldukça farklı bir yaklaşım göze çarpmaktadır. "Haçlı seferlerinin yapılmasının asıl sebebi neydi? Din gerçekten asıl sebep miydi?" sorusuyla başlayan pasajda, Selçukluların fetihlerini genişleterek Bağdat'tan sonra Anadolu'ya ulaşmaları üzerine imparatorlukları tehlikeye düşen Bizanslıların, Türklerin Hristiyan hacıları taciz ettiği ve Kutsal Kabir ile diğer kutsal mekânları ziyaret için vergiler dayattığı yolunda söylentiler yaymaya başladıkları anlatılmaktadır. Böylece Hristiyan hacılarına zulmedilmesi, asıl olarak Bizanslıların Anadolu'daki Türklere karşı Avrupa'dan yardım almak için ürettiği bir haber olarak sunulmaktadır. Bununla beraber bizzat Avrupa'ya dönen hacıların da karşılaştıkları kötü muameleler hakkında etrafa haber ve hikâyeler yaydıkları not edilmektedir. Bu söylenti ve haberlerin Hristiyanlarda dinî bir coşku yarattığı, papanın da durumu kendi otoritesini pekiştirmek için bir fırsat olarak gördüğü ve 1095 yılındaki vaazında tüm Hristiyanları, Bizans'ı tehdit eden Müslümanlara savaş açmak ve Kutsal Topraklardaki Müslüman işgalini bitirmek yoluyla doğudaki Hristiyan kardeşlerine yardım etmeye çağırıldığı kaydedilmektedir. Bu noktada modern literatürle

²² Heyyız Abraham, Abdulkarim ez-Zahir, *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise* (en-Nasıra: Darü'n-Nahda 1974), 243-245.

uyum içinde, “Tarihi gerçekler ispatlamıştır ki, Müslüman Selçuklular Hristiyan Bizanslılar ile savaşmalarına rağmen selefleri olan Müslüman hükümdarların doğuda bulunan Hristiyan kutsal mekânları konusunda izlediği politikadan ayrılmadılar. Selçuklular zamanında doğudaki Hristiyan hacılara yönelik kimi tacizler gerçekleşmişse de bunların ferdi nitelik taşıdığı ve yönetimin politikası olmadığı kesindir” denmekte ve “Haçlı Seferlerinin gerçek sebepleri nelerdi?” sorusu ortaya atılmaktadır. Soruya cevaben gerçek sebepler olarak Hristiyan hacılara zulmedilmesinden ziyade Papa Urban’ın Avrupa’daki gücünü pekiştirmek ve Doğu Kilisesi ile Hristiyanları üzerindeki nüfuzunu genişletmek arzusu, Avrupalı kralların papalık ile tebaalarının sevgisini kazanmak ve halkın bir kısmını doğuya sevk ederek ülkelerinin içinde bulunduğu ekonomik zorlukları çözmek planları, İtalyan tüccarları ile feodal beylerin ekonomik kazanımlara erişmek hevesleri ve halk tabakasının da feodal düzende hayatlarına damgasını vuran zillet ve kölelikten kurtulmak umudu sayılmaktadır.²³

2010 tarihli *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*’da [İslam Tarihinden Fasıllar] konuya “Haçlı seferlerini Arap-İslam fetihlerine gecikmiş bir tepki olarak kabul edenler bulunmaktadır” cümlesiyle giriş yapılmaktadır. Müslüman Arapların fetihlerinin ardından 11. yüzyılda Selçukluların İslam âlemine giriş yaparak elli senede Hicaz ve Suriye’ye ulaştıkları, 1071’de Malazgirt’te büyük bir zafer kazanıp Bizans İmparatorunu esir ettikten sonra İslamiyet’in Anadolu’ya girmesini sağladıkları, 1081’de Anadolu Selçuklu beyliğini kurarak başkentleri İznik’ten Marmara’nın öteki yakasındaki İstanbul’u gözler hale geldikleri, ancak Melikşah’ın ölümünden sonra Suriye’de birbiriyle mücadele halinde küçük devletlere bölündükleri anlatılmaktadır. Böylece Selçukluların Araplardan sonra geniş toprakları ele geçirerek Hristiyan dünyasına tehdit oluşturmalarının ve sonrasında zayıflayıp bölünmelerinin Haçlı Seferlerine zemin hazırladığına işaret edilmektedir. Aynı doğrultuda, bir sonraki sayfada Haçlı Seferlerinin siyasi sebepleri sayılırken zayıflamış Bizans İmparatorluğu’na karşı

²³ Barguti ve Zu’bi, *Durûs fî t-Târîh*, 275-277.

Malazgirt ertesinde artan Selçuklu saldırılarına ve İslam dünyasının Büveyhiler ve Selçukluların etkisiyle bölünmüş olmasının Avrupalılara verdiği cesarete değinilmektedir.²⁴

3. I. Haçlı Seferi Sırasında Selçuklular

İbranice kitaplarda I. Haçlı Seferinin seyri anlatılırken seferin Antakya kuşatması ve sonrasındaki kısmına, Suriye ile Filistin'in alınmasına odaklanılmakta, Anadolu'da Selçuklular ile cereyan eden çatışmalar üzerinde durulmamaktadır. Arapça kitaplarda ise konuya yer yer kısaca değinilmektedir. 1974 tarihli *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise'* de Birinci Haçlı Seferi sırasında orduların Anadolu'dan geçişi anlatılırken Keşiş Pierre'in önderliğindeki düzensiz kuvvetlerin Anadolu'ya geçer geçmez dağıtılmasından sonra asıl orduyu oluşturan Haçlıların 1097'de üç kol halinde İstanbul'dan boğazı geçerek Selçuklu başkenti İznik'i ve başka Anadolu şehirlerini aldıkları, yolda Selçuklu saldırıları ile salgın hastalıklardan büyük zarar gördükleri, ardından Urfa'yı ve kuvvetli surları yüzünden dokuz ay süren bir kuşatmadan sonra Antakya'yı aldıkları anlatılmaktadır. Doryleon Muharebesi'ne ve 1101'deki, Selçukluların üç ayrı Haçlı ordusunu mağlup ettiği çarpışmalara değinilmemesi dikkat çekmektedir.²⁵

2004 tarihli *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi'* kitabında ise Keşiş Pierre önderliğindeki düzensiz kuvvetler yolları üzerinde ağır kayıplar verdikten sonra İstanbul'a vardıkları zaman geriye "miskin köylüler"den başkasının kalmamış olduğu, bunlar da Anadolu'ya geçirilince Selçuklular tarafından köklerinin kazındığı belirtilmektedir. Artlarından gelen düzenli birliklerin yolları üzerindeki Türklerle savaşarak Anadolu'daki birçok şehri kuşatıp aldıkları, en önemlileri olan Antakya ve Urfa'da devletler kurdukları

²⁴ Ahmet Gabn, *Fusûl fi Târîhi'l-İslâm* (Kefr Yasif: Darü'l-Hakika, 2010), 138-139.

²⁵ Abraham ve ez-Zahir, *et-Târîh*, 245.

anlatılmaktadır. Bu kitapta da Doryleon Savaşı ve 1101 Seferlerine değinilmemektedir.²⁶

Aynı bağlamda 1974 tarihli *Yisrael voha-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halklar] kitabında Yahudilerden de bahsedilmekte, Filistin'in Haçlılar tarafından ele geçirilmesi esnasında onların zulümlerine maruz kalan Yahudilerin hâlâ Türklerin elinde bulunan Banyas'a sığındığı ifade edilmektedir.²⁷

4. Selçuklu Hâkimiyetinin Olumsuz Etkileri ve Haçlıların Gelişinin Bu Etkileri Bertaraf Etmesi

Kimi İbranice kitaplarda Selçuklu Türklerinin Orta Doğu'ya gelişinin genel olarak olumsuz bir etkide bulunduğu ve Haçlıların Kutsal Toprakları ele geçirmesinin bu etkiyi bertaraf ettiği ileri sürülmektedir. 1970 tarihli *Historya Klalit* [Genel Tarih] kitabında önce Müslümanların ilk yüzyıllardaki fetihlerini takiben Müslümanlıkla Hristiyanlık arasında bir güç dengesi oluştuğu, İspanya ve Sicilya'da çatışmalar devam etse de bunların dini nefretten ziyade siyasi rekabetten kaynaklandığı, Şarلمان ile Harun er-Reşid arasında arkadaşça ilişkilerin sürdüğü, hacıların rahatız edilmeksizin Kudüs'ü ziyaret edebildikleri ve yolların tehlikesi ile nakliyatın zorluklarına rağmen iki taraf arasında ticari ilişkilerin de bulunduğu anlatılmaktadır. Ardından ise Türklerin Orta Doğu'ya gelip Bağdat'a, Filistin'e ve Anadolu'ya hâkim olmalarıyla bu durumun değiştiği ve Bizans İmparatorunun Papa VII. Gregorius'tan yardım istemek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Böylece Hristiyan-Müslüman ilişkileri belli bir dengeye oturmuş ve iyi ilişkiler gelişmişken Türklerin gelmesinin bu durumu bozduğu mesajı verilmektedir.²⁸ Bunun gibi 1959 tarihli *Divrey ha-Yamim* kitabında da Türklerin gelişiyile birlikte Orta Doğu halklarıyla İtalyanlar arasındaki ticari ilişkilerin kesilmiş olduğuna işaret edilmekte,

²⁶ Barguti ve Zu'bi, *Durûs fi't-Târîh*, 277-278.

²⁷ Kas ve Herskho, *Yisrael voha-'Amim*, 143.

²⁸ Tcherikover, *Historya Klalit*, 100.

İtalyanların Haçlı Seferleri vasıtasıyla bu ilişkileri yeniden kurup genişletmek ve tekellerine almayı istedikleri belirtilmektedir.²⁹ Keza 1974 tarihli *Yisrael ve ha-'Amim* kitabında da Selçuklu egemenliği döneminde Avrupa ülkeleri ile Akka, Hayfa, Atlit, Kayzerya, Yafa, Aşkelon ve Gazze şehirleri arasındaki bağların kopmuş olduğu, ancak Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelmesiyle birlikte bu şehirler ile Avrupa arasındaki bağların tekrar kurulduğu ve Akdeniz ticaretinde önemli bir rol kazandıkları ifade edilmektedir.³⁰ Bundan sonra basılan kitaplarda ise ise bu yönde bir değerlendirme bulunmamaktadır.

Yine Türklerin gelmesiyle değişen durumun eski haline döndürülmesi bağlamında 1970 basımı *Historya Klalit* kitabının yazarları, sadece Kutsal toprakları kurtarmaya odaklandıkları ve Anadolu'yu tümünden Selçukluların elinden almayı ihmal ettikleri için Haçlıları eleştirmekte ve bunun "büyük bir stratejik hata" olduğunu söylemektedir:

İznik şehri Selçukluların elinden alındı ve Bizans'a teslim edildi; kalan yerlerde de Haçlılar Türk ordularını yenmeyi başardılar. Ancak Anadolu'nun fethi Haçlıların dikkatini celp etmiyordu. Çünkü onların istediği, mücadelelerini karşılıksız olarak Bizans'ın hizmetine koşturmak ve bu uğurda Suriye ve Eretz İsrail'i fethetmek için uygun zamanı kaçırmak değildi. Hâlbuki stratejik açıdan bu büyük bir hataydı; çünkü böylece Anadolu Selçukluların elinde kaldı ve Suriye'deki Haçlılar ile Doğu Hristiyanlığının Bizans'taki merkezi arasındaki bağlantı sürekli bir tehlike altına girdi.³¹

5. Selçuklular ve Haçlılara Karşı Cihat Hareketinin Başlangıcı

Gerek İbranice, gerek de Arapça kitaplarda nihai hedefi Kudüs ve Filistin'in kurtarılması olan, Haçlılara karşı cihat

²⁹ Ziv v.d., *Divrey ha-Yamim*, 136.

³⁰ Kas ve Herskho, *Yisrael ve ha-'Amim*, 141.

³¹ Tcherikover, *Historya Klalit*, 105.

hareketinin ortaya çıkması ve şekillenmesinde Selçuklu komutanlarından İmadeddin Zengi ve oğlu Nureddin Mahmud'un oynadığı role de değinilmekte, Arapça kitaplarda konu üzerine daha detaylı bir şekilde durulmaktadır.

5.1 İbranice Kitaplar

2000'lerde yayınlanan İbranice iki kitapta, Müslüman emirler Haçlı istilasını önceleri pek önemsemedikleri halde Selçuklu komutanlarından İmadeddin Zengi ile oğlu Nureddin Mahmud'un sonunda Hristiyanlara karşı cihada başladıkları ve bu açıdan bir ilk oluşturdukları belirtilmektedir. Bunlardan 2013 tarihli olan *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim*'de ulema İslam'ı bekleyen tehlike konusunda uyarılarda bulunsa da Müslümanların Haçlılara dinî bir düşman gözüyle bakmadığı ve Haçlılar ile birlikte Müslümanlara karşı hareket eden emirlerin çıktığı, ancak bu durumun Zengi zamanında değiştiği söylenmektedir. Bu komutanın 1144'te hem Haçlıları Antakya yöresinden sürmeye başladığı, hem de Urfa Kontluğu'nun varlığına son verdiği, Urfa'nın fethinin Müslümanlar için Hristiyanlığa karşı kutsal savaşın başlangıcını teşkil ettiği belirtilmektedir.³² Diğer kitap olan 2000 tarihli *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim*'de ise aynı saptama Zengi'nin oğlu Nureddin için yapılmaktadır:

İşaret etmek gerekir ki Haçlı işgali İslam âleminin liderlerini çok sarsmadı. Onlar, Avrupalıların başarılarına verdiği dinî anlamı kavrayamıyorlardı ve Suriye ile Eretz İsrail'de tüm bu olanlara yalnızca Mısır'daki Fatımiler veya Suriye'deki Türkler gibi yerel idarecileri ilgilendiren bir olay gözüyle bakıyorlardı. İşgalcilerle mücadeleyi, yani cihat yükümlülüğünü tek yücelten Musul³³ hükümdarı Nureddin Zengi'ydi.

³² Orli, *ve-Ele Toldot*, 37.

³³ Buradaki yanlış not edilmelidir: Nureddin'in egemenlik sahası babası Zengi'ninki gibi Musul ve Halep'i değil Halep ve şam'ı kapsıyordu; Musul kardeşleri Seyfeddin

Ancak bu saptamadan sonra kitap yazarları Nureddin'in cihat çağrısını büyük oranda Suriye'nin Müslüman bölgelerine hâkim olmak ve Mısır'ı almak için kullandığını, bunu yaparken öne sürdüğü gerekçenin de tüm bölgeyi Haçlılar ile başa çıkmaya muvaffak olacak şekilde, tek çatı altında birleştirmek olduğunu kaydetmektedirler.³⁴

5.2 Arapça Kitaplar

1974 tarihli *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdis*'de İkinci Haçlı Seferinin sebepleri işlenirken Musul Atabeki İmadeddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı ele geçirerek Urfa Kontluğu'nun varlığına son verdiği, Zengi öldürülünce Urfa Kontu şehri geçici bir süreliğine geri aldıysa da Zengi'nin oğlu Nureddin'in onu vakit kaybetmeden tekrar fethettiği belirtilmektedir. Bu haberlerin Avrupa'da duyulması üzerine Almanya İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Louis'nin ordularının başına geçerek Anadolu'ya girdikleri, ancak her yerde Türk ordularının direnci ile karşılaştıkları anlatılmaktadır. Sonunda Suriye'ye vardıklarında Kudüs Krallığı'ndaki Hristiyanlarla birleşerek Şam'ı kuşattıkları, ancak Nureddin büyük bir ordu ile yardıma gelince başarılı olamayarak ülkelerine döndükleri belirtilmekte, "İlkinin aksine, İkinci Haçlı Seferi Haçlılar açısından tam bir başarısızlıkla sonuçlandı" denmektedir.³⁵

2004 tarihli *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi*' kitabında da işlerin doğuda Haçlıların umduğu gibi gitmediği, Müslümanların direnişinin devam ettiği, kendi aralarında çıkar ve hedefleri konusunda bölünen Haçlıların durumları bozulurken İmadeddin ve Nureddin Zengi komutasındaki Müslümanların güç birliği ederek Urfa'yı geri almayı başardıkları, bunun üzerine yeni gelen Haçlıların da daha birleşik bir İslam dünyasıyla karşılaştığı belirtilmektedir. Bu

Gazi ve onun halefi Kutbeddin Mevdud'da kalmıştı. Bkz. Nikita Elisséeff, "Nur al-Din Mahmud b. Zanki," *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 8, 127-133 (Leiden: Brill, 1995), 127-129.

³⁴ Prentel, *Me'ayel Taşevats*, 36.

³⁵ Abraham ve ez-Zahir, *et-Târîh*, 250.

noktada “Haçlılar karşısında İmadeddin Zengi, Nureddin Zengi ve Selahaddin Eyyubi Müslümanların gücünü birleştirmeyi nasıl başardı?” sorusu ortaya atılarak sorunun açıklamasına geçilmektedir. Zengi babası Kasımü'd-Devle Aksungur'la karıştırılarak hatalı bir şekilde Melikşah'ın memluklarından olduğu, gerçekte 1092'de, yani Zengi henüz çocuk yaştayken ölmüş olan bu sultanın onu 1128'de Musul valisi olarak atadığı belirtilmektedir.³⁶ Zengi'nin burada Kuzey Irak ve Suriye'deki Müslümanları birleştirerek otoritesini pekiştirmek için çaba gösterdiği, Nusaybin, Habur, Harran ve Halep'i topraklarına kattığı, Şam'ı da alma girişiminde bulunduysa da şehrin idarecisi Muiniddin Onur Haçlılar ile ittifak yaptığı için başarılı olamadığı anlatılmaktadır. 1144'te Urfa'yı ele geçiren Zengi'nin 1146'da kölelerinden birinin suikastına kurban gittiği, ancak onun İslam birliğini sağlamak ve Haçlıları Orta Doğu'dan kovmak için yürüttüğü faaliyetleri oğlu Nureddin'in karargâhı olan Halep'ten devam ettirdiği belirtilmektedir. İlk 1149'da Antakya prensini hezimete uğratan Nureddin Zengi'nin 1151'deki başarısız bir kuşatmadan sonra 1154'te Şam'a girmeyi başardığı ve böylece Suriye'nin birliği için ortamın uygun hale geldiği nakledilmektedir. Bu olay üzerine sıkıntılı duruma düşen Haçlılar zayıflamış Mısır Fatımi Devletine göz dikseler de burada da Nureddin ile karşı karşıya kaldıkları ve akabindeki çatışmanın Nureddin lehine sonuçlandığı anlatılmaktadır. Nurettin'in halefi Salahaddin Eyyubi'nin, Zengilerin başlattığı Kudüs'ün fethi projesini nihayete erdirmekte başarı gösterdiği kaydedilmektedir.³⁷

Zengilerin faaliyetleri üzerinde duran diğer Arapça kitap olan 2010 basımı *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*'da ise Haçlıların Suriye ve Filistin bölgesinde yerleşmelerinin ardından İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü otuz yıl daha devam ettiği, ancak İmadeddin Zengi'nin Musul atabeyliğini kurduktan sonra topraklarını Suriye'ye doğru genişleterek Halep, Hama ve Humus'u aldığı, Haçlılara karşı

³⁶ İmadeddin Zengi'nin Melikşah'ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Musul'a vali olarak atanmasına ve önceki kariyerine dair bkz. Stefan Hediemann, “Zangi,” *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 11, 451-52 (Leiden: Brill, 2002), 451.

³⁷ Barguti ve Zu'bi, *Durûs fî't-Târîh*, 286-288.

kazandığı birçok zaferi takiben 1144'te Urfa Kontluğu'nun merkezini ele geçirdiği belirtilmekte ve bu olayın Kudüs Haçlı Krallığı'nın sonunun başlangıcını teşkil ettiği vurgulanmaktadır. Urfa'nın alınması üzerine düzenlenen II. Haçlı Seferi sırasındaki Şam kuşatmasının başarısızlığa uğramasının başlıca sebebi olarak Nureddin'in peş peşe düzenlediği saldırılar gösterilmektedir. Ardından olaylar maddeler halinde özetlenmektedir. Nureddin'in 1149 yılında Antakya prensini mağlup ettiği, 1154 yılında Şam'ı alarak "Haçlı Devletlerini daha da fazla nefes alamaz hale getirdiği," 1164 yılında çalkantı içindeki Mısır'a müdahale etmek isteyen Kudüs Haçlı kralı Amalric'e karşı bu ülkeye Kürt komutanı Esedü'd-Din Şirkuh'u gönderdiği ve Nureddin'in 1174 yılındaki vefatını takiben halefi Selahaddin'in dokuz yıl içinde onun tüm mülklerini ele geçirip Mısır ve Suriye'yi tek bir yönetim altında birleştirerek Haçlıları kısıp aldığı kaydedilmektedir.³⁸ Böylece Arapça kitaplarda Zengiler Haçlıların Kudüs'ten ve tedricen Suriye-Filistin'den atılmasına giden yolu açan ilk büyük Müslüman liderler olarak tasvir edilmektedir.

Sonuçlar

İbranice ders kitaplarında Selçuklu tarihine genel olarak Haçlı Seferlerinden bağımsız bir konu olarak hemen hiç yer verilmemektedir. Bunun tek istinası olan 2000 tarihli kitapta ise Selçukluların Orta Doğu'ya gelişleri bölgenin tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olarak takdim edilmekte, Selçukluların Sünniliğine ve Şii Fatımilerle mücadelelerine vurgu yapılmaktadır. Selçuklu tarihi 1974 ve 2004 tarihli iki Arapça kitapta müstakil bir konu olarak daha detaylı bir şekilde işlenmekte, ancak önemli maddi ve kronolojik hatalara rastlanmaktadır. Bu kitaplarda Sünnilik vurgusu da İbranice kitaplardaki kadar belirgin değildir; buna karşılık, gazaya ve Anadolu'nun fethine vurgu yapılmaktadır.

³⁸ Gabn, *Fusûl fî Târîhi'l-İslâm*, 149-150.

Selçuklular konusunu Haçlı Seferleri bağlamında işleyen neredeyse tüm İbranice kitaplarda (2000 basımı hariç), Selçukluların ele geçirdikleri Filistin ve Kudüs'te "Hristiyanlara yaptıkları zulümler" anlatılmakta ve Hristiyan hacılara çıkardıkları zorluklar yüzünden Haçlı Seferlerinin başlamasına neden oldukları ileri sürülmektedir. Arapça kitaplardan ise yalnızca 1974'te yayınlanmış bir tanesi bu açıklamayı benimsemektedir. Hem aynı yıl yayınlanmış olan diğer Arapça kitap, hem de 2000'lerde basılmış olanlar bunun yerine seferlerdeki çeşitli aktörlerin maddi motivasyonlarına vurgu yapmaktadır. Ayrıca daha eski tarihli (1959 ve 1970 basımı) İbranice kitaplarda Selçukluların Suriye ve Filistin'e hâkim olmalarının erken Ortaçağ'dan beri yolunda giden Hristiyan-Müslüman ilişkilerine ve Akdeniz ticaretine zarar verip kesintiye uğrattığı, bu durumun da ancak Haçlıların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte düzeldiği savı karşımıza çıkmaktadır. Selçuklulara yönelik olumsuz bakışın bir başka yansıması olan bu argümana daha sonra yayınlanmış İbranice kitaplarda rastlanmadığını da belirtmek gerekir. Hiçbir Arapça kitapta benzeri bir iddia öne sürülmemektedir. Yeni İbranice kitaplardan bazıları ile eski ve yeni (1974, 2004, 2010 basımı) kimi Arapça kitaplar İmadeddin Zengi ve Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı mücadelelerine de yer vermektedir. Bazı İbranice kitaplar Zengilerin cihat hareketini diğer Müslüman beylikler üzerindeki güçlerini genişletmek için kullandığı gibi eleştirel bir yaklaşım benimserken Arapça kitaplar ise iki emiri de cihat hareketini başlatan liderler olarak takdir etmektedir. İbranice ve Arapça kitaplar arasındaki bu farkların, incelenen Arapça kitapların Arap yazarlar tarafından Filistinli öğrenciler ve ailelerinin duyarlıkları hesaba katılarak hazırlanmasından kaynaklandığı düşünülebilir. İbranice kitaplar ise Batı literatürüne daha yakın, ancak bu literatüre göre de yayınlandıkları zaman itibarıyla eskimiş bir yaklaşımı yansıtmaktadırlar. Yalnız Selçukluların Orta Doğu'ya gelişlerinin etkileri konusundaki yaklaşımlarında 1970'lerden bugüne bir gelişme olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Selçukluların Orta Doğu'ya gelişinin tarihi bir dönüm noktası olarak taşıdığı önem göz önüne alınırsa, bölgede kurulu İsrail

devletinde geçmişten günümüze kadar okutulan İbranice kitapların Selçuklu tarihine bağımsız bir konu olarak neredeyse hiç yer vermemesi dikkat çekici bir çelişki ve eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Oysa Selçuklu tarihinin ve Filistin'deki Selçuklu döneminin salt Haçlı Seferleri bağlamında değil kendi başına da işlenmesi, İbranice kitapları okuyan İsraili öğrencilerin gerek içinde bulundukları coğrafyanın, gerekse de tüm Orta Doğu'nun tarihini daha iyi anlayıp kavramalarına yardımcı olabilirdi. Arapça kitaplarda böyle bir problem bulunmasa da içerdikleri kimi önemli maddi ve kronolojik hatalar düzeltilme ihtiyacı içindedir.

Kaynakça

Ders Kitapları

İbranice

Doron, Akiva, Eva Frenkel. *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile], Bölüm 2. Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1991.

Doron, Akiva, Eva Frenkel. *Mi-Dor le-Dor* [Nesilden Nesile], Bölüm 3. Kudüs: Misrad ha-hinukh veba-tarbut, 1998.

Kas, Jacob, Mosche Hershko. *Yisrael veba-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halklar], Bölüm 2. Tel-Aviv: Tel Aviv Dvir, 1974.

Orli, Iloni. *ve-Ele Toldot: ha-Yehudim ba-Yemey ha-Beynayim* [İşte Tarih: Ortaçağda Yahudiler]. Ramat Aviv: Matach, 2013.

Prentel, Miryam. *Me'ayel Taşevats: Mifgaş ha-Tarbuyot beyn Yahdut uv-Islam ba-Yemey ha-Beynayim* [Bulmaca Çözer: Ortaçağda Yahudilik ile İslam Arasında Kültürlerin Buluşması]. Kudüs: Hebrew University of Jerusalem, 2000.

Shavit, Shelomoh, Tsipi Eldar. *Toldot Yisrael veba-'Amim* [İsrail ve (Diğer) Halkların Tarihi], Bölüm 2. Kudüs: Maalot, 1987.

Tabibiyan, Ketsi'ah, Sharon Arad. *Masa' el ha-'Avar: 'Olamot Nifgaşim, Me'ot 5-16* [Geçmiş Yolculuk: Dünyalar Karşılaşıyor, 5.-16. Yüzyıllar]. Ramat Aviv: Matach, 2011.

Tabibiyan, Ketsi'ah, Shoshi Miran. *Masa' el ha-'Avar: Mi-Yemey ha-Beynayim ve-'ad ha-'Et ha-Hadaşa* [Geçmiş Yolculuk: Ortaçağdan Yakınçağ]. Ramat Aviv: Matach, 1997.

Tcherikover, Victor. *Historya Klalit* [Genel Tarih], Cilt 4. Tel Aviv: Tcherikover, 1970.

Toury, Jacob. *Yemey ha-Beynayim veba-Zeman ha-Hadaş* [Ortaçağ ve Yakınçağ]. Kudüs: Kariyat Sefer, 1951.

Ziv, Mikhal, Haim Hillel Ben-Sason, Jacob M. Landau. *Divrey ha-Yamim* [Kronikler], Cilt 2. Haifa: Yuval, 1959.

Arapça

Abraham, Heyyiz, ez-Zahir Abdulkerim. *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâdise* [6. Sınıflar İçin Tarih]. en-Nasıra: Darü'n-Nahda 1974.

Abu Manah, Butros. *et-Târîh li's-Sufûfi's-Sâbi'a* [7. Sınıflar İçin Tarih]. en-Nasıra: Darü'n-Nahda, 1974.

Barguti, Said, Yusuf Zu'bi. *Durûs fi't-Târîh li's-Saffi's-Sâbi'* [7. Sınıf İçin Tarih Dersleri]. Kudüs: Vizaretü'l-Ma'arif ve's-Sakafe, 2004.

Barguti, Said. *et-Târîh li's-Saffi's-Sâmin* [8. Sınıf İçin Tarih], Bölüm 2. Kudüs: Matba'atü's-Şarki'l-'Arabiyye, 2004.

Gabn, Ahmet. *Fusûl fi Târîhi'l-İslâm* [İslam Tarihinden Fasıllar]. Kefr Yasif: Darü'l-Hakika, 2010.

Araştırma Eserleri

Aızharkyn, Alyimidin K. "Kırgızistan'daki Ortaokul, Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Tarihinin Okutulması." *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi* 2 (2012): 79-83.

Alibašić, Ahmet. "Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007): 103-137.

Alpargu, Mehmet. "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler." *Atatürk Dergisi* 5 (2007): 1-13.

Ayanoğlu, Betül. "Türk-Yunan Tarih Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011.

Balta, Evren, Süheyla Demir. "Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı." *Bilig* 76 (2016): 1-31.

- Batan, Mehmet. *İran İslâm Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2011.
- Biljali, Şener. "Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2007.
- Çelik, Hülya, M. Bilal Çelik. "Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2015, cilt: 4, ss. 202-224.
- Davarcı, Âlim. *Alman İlk ve Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Metodoloji ve Türk İmajı Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi." *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-45.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları", *Tesam Akademi Dergisi*, 2015, cilt: 2, ss. 89-105.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. *Ermeni Ders Kitaplarında "Türkler"*. Ankara: TEPAV, 2016.
- Elisséeff, Nikita. "Nur al-Din Mahmud b. Zanki." *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 8, 127-133. Leiden: Brill, 1995.
- Erdönmez, Celâl. "Kıbrıs Tarihi Ders Kitaplarında Osmanlı Devrinde Kıbrıs'a Yapılan Sürgünlerle İlgili Bazı Tespitler." *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 65-90.
- Erözden, Ozan. "Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı." *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 50 (2014): 39-54.
- Gatina, Venera. "Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009.

- Gökdemir, Zehra Betül. "Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2010.
- Göksun, Yenal. "Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011.
- Hedemann, Stefan. "Zangi." *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Cilt 11, 451-52. Leiden: Brill, 2002.
- Housley, Norman. *Contesting the Crusades*. Oxford: Blackwell, 2006.
- İsoy, Mümin. "Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 3 (2014): 37-51.
- Kapar, Mehmet Ali. "Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi." *USAD* 5 (2016): 239-252.
- Kınıklıoğlu, Suat. "Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks." *International Textbook Research* 29 (2007): 259 – 271.
- Koçoğlu, Yasemin. "Barışın Aracı Olarak Tarih Ders Kitapları: Türk-Yunan Tarih Ders Kitapları Örnekleme." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Köstüklü, Nuri. "Kıbrıs Rum Kesimi Tarih Ders Kitaplarında 'Türk' Ve 'Türkiye' İmajı." *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi* (17- 19 Mayıs 2013), Saraybosna, Bosna Hersek.
- Maharramova Cengiz, Nigar. "Sovyet Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Muhasilović, Jahja. "Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Naveh, Eyal, "La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel" [İsrail'deki Okul Müfredatı ve Tarih Ders Kitaplarında Avrupa ve Arap-İslam Dünyası

İmgesi]. *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, ed. Luigi Cajani. Madrid: Fundación ATMAN, 2008.

Podeh, Elie. *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*. Westport, CT: Bergin & Garvey, 2002.

Pingel, Falk. *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks*. Strasbourg: Council of Europe, 2000.

Pingel, Falk. *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Second Edition. Paris and Braunschweig: UNESCO and Georg Eckert Institute, 2010.

Pırický, Gabriel. "The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia." *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013): 108-129.

Slater, John. *Teaching History in the New Europe*. London and New York: Council of Europe, 1995.

Stradling, Robert. *Teaching 20th Century European History*. Strasbourg: Council of Europe, 2001.

Şimşek, Ahmet, Nigar Maharramova Cengiz. "Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi." *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 4 (2015): 225-258.

Tak, İsa, Nurses Yıldız. "1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan'da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı." *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 2 (2014), 67-100.

Tuncer, Fatih Fuat. "Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmaji." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2012.

Ulubaş, Mahmut. "Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi ile İlgili Konuların Ele Alınışı Üzerine Bir İnceleme." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2009.

Ural, Selçuk. "Makedonya'da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı." *Tarih Okulu Dergisi* 7 (2014): 797-826.

Yıldız, Nurses. "1980-1990 Yılları Arasında Bulgaristan'da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008.

Yiğit, Mehmet. "Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009.

Žunić, Mirna. "Hırvatistan'da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008.